

“ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ “KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ ÖYRƏDİLMƏSİ PROSESİNDƏ ŞAĞIRDLƏRƏ MİLLİ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN AŞILANMASI İMKANLARI

Bilal Ağabala oğlu Həsənlı

ADPU

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

bilalhasanli@yahoo.com

Summary

The article analyzes the possibility of instilling in students of national and moral values in the study of the epic "Kitabi - Dede Gorgud" in literature classes. In the epic, the wisdom, history, and heroism of our people are expressed with wide artistic plates. During the teaching of the work, the teacher's interpretation, discussion, presentation methods, etc. opportunities to instill patriotism, heroism, and

moral purity in students by using interactive methods should be realized.

Açar sözlər: epos, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, ədəbiyyat, dərs, diskussiya.

Xülasə

Məqalədə ədəbiyyat dərslərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının öyrədilməsi prosesində şagirdlərə milli mənəvi dəyərlərin aşılması imkanları şərh edilir. Dastanda xalqımızın müdrikliyi, tarixi, qəhrəmanlığı geniş bədii lövhələrlə ifadə olunmuşdur. Əsərin tədrisi zamanı müəllimin şərh, diskussiya, təqdimat metodlarından və s. interaktiv metodlardan istifadə etməklə şagirdlərə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, mənəvi saflıq hisləri aşılması imkanları reallaşdırılmalıdır.

Key words: epic, heroic, patriotic, literature, study, discussion.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı türk xalqlarının milli-mənəvi qüdrətini göstərən, onun milli və ümumbəşəri dəyərlərə bağlılığını parlaq şəkildə əks etdirən dahiyənə əsərdir. Qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində yaşayan, köçəri həyat keçirən oğuzlar öz qəhrəmanlıq tarixini «Kitabi-Dədə Qorqud» da əbədləşdirmişdir. Dastanda xalqımızın müdrikliyi, tarixi, qəhrəmanlığı geniş epik lövhələrlə, incə, zərif qəlb dünyası lirik bədii nümunələrlə ifadə olunmuşdur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsidir. Elm aləminə XIX əsrdən məlum olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un iki əlyazma nüsxəsi (Drezden və Vatikan) tapılmışdır. Bu dastanlar islamdan öncə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsləşir. Dastandakı hadisələrin əksəriyyəti Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlincə, Göyçə gölü və s. yerlərdə cərəyan edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"u yazıya köçürən şəxs Dədə Qorqudu bu dastanların yaradıcısı, həm də iştirakçısı kimi təqdim edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" yarandığı dövrün adət-ənənələri, köçəri həyat tərz, və s. haqqında tarixi-etnoqrafik məlumatla zəngindir. Soykökümüzü, tariximizi, dövlətçiliyimizi və Azərbaycan türkcəsini öyrənmək baxımından zəngin mənbə olan "Kitabi-Dədə Qorqud" yalnız Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının ölməz kitabıdır. Azərbaycan xalq bədii təfəkkürünün abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının poetik dili bədii təsvir vasitələri ilə zəngindir. Onlarda xalq dilinin incəliklərindən, atalar sözü, məsəl və idiomatik ifadələrdən məharətlə istifadə olunmuşdur.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 1997-ci il aprelin 20-də "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar fərman imzalayıb. Üç il müddətində yubiley çərçivəsində görülən işləri elmi, ictimai, siyasi və bədii nöqteyi-nəzərdən yüksək qiymətləndirən dövlət başçısı "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyasının nəşrini böyük nailiyyət adlandırır. "Gülüstən" sarayında keçirilən rəsmi qəbulda çıxış edən Heydər Əliyev qeyd edib ki, yubiley tədbirləri "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 il yaşı olduğunu bütün dünyaya bəyan etməklə nəinki Azərbaycan tarixində, dünya tarixində də bu dastanın yaranma tarixinə aydınlıq gətirib." (1)

Dastan ədəbiyyat dərslərində gənc nəsə milli mənəvi dəyərlər aşılması baxımından böyük imkanlara malikdir. VIII sinifdə kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərində “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, X sinifdə isə “Saluq Qazanın evinin yağmalanması boyu” nun tədrisi zamanı müəllimin şərh, diskussiya, təqdimat metodlarından və s. interaktiv metodlardan istifadə etməklə şagirdlərə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, mənəvi saflıq hisləri aşılması imkanları reallaşdırılmalıdır.

Əsərlə bağlı məlumat verilərkən şagirdlərin diqqəti xalqımızın dastanda öz əksini tapmış milli mənəvi dəyərlərinə cəlb olunur. Qeyd edilir ki, dastan islam adətlərinə uyğun olaraq «Bismillah-ir-rəhman ir-rəhim!» sözləri ilə başlayır. Giriş hissəsində Dədə Qorqudun böyük əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan nəsihətləri, müdrik fikirləri verilir.

Dədə Qorqudun müqəddimədə söylədiyi fikirlər bu gün də öz aktuallığını saxlamaqda, xalq içərisində atalar sözü kimi işlənilməkdədir.

Dədə Qorqud soylamış:

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.

Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.

Təkəbbürlik eyləyəni tanrı sevməz.

Könlin yuca tutan ərdə dövlət olmaz.

Qarı düşmən dost olmaz.
Qız anadan görməyincə ögit almaz.
Ər malına qıymayınca adı çıqmaz.(2, səh.5)

O vaxtın adətinə görə, yeni doğulan uşaqlara adı ata-anası yox, Dədə Qorqud qoyurmuş. Özü də bu ad uşağa anadan olanda deyil, böyüyüb boya-başa çatanda, bir igidlik göstərəndə verilmiş. Uşağa Dədə Qorqudun ad verməsi böyük məna kəsb edir. Dədə Qorqud uşağa, gəncə onun əməllərinə, xarakterinə uyğun ad verir. Buğac öz adını yalnız on beş yaşına çatanda, buğa ilə döyüşdə qalib gələndə ala bilir. Buradan görünür ki, qədim oğuzlar ad məsələsində çox həssas olmuş, verilən adın hər bir insanın təbiətinə, xasiyyətinə, əməllərinə uyğun olmasını əsas götürmüşlər.

Ulu babalarımızı, ağbirçək nənələrimizi adın necə səslənməsi, zahiri gözəlliyinə nisbətən, daxili mənası, real məzmununa daha çox üstünlük vermişlər. Yalançı oğlu Yalınçıq, Beyrək, Boyu uzun Burla xatun və s. adlar öz sahibi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Dədə Qorqud məktəbi keçən, onun xeyir-duası ilə müstəqil həyata vəsiqə alan Buğac, Uruz, Beyrək kimi oğuz gənclərinin əsl vətənpərvər, qəhrəman, el-oba, yurd qədri bilən, ata-ananın bir sözünü iki etməyən ləyaqətli övlad olması təsadüfi deyildir.

Dədə sözünün də dərin mənası vardır. Yüzdilliklərin arxasından bu günədək yaşayıb gələn, indi də öz ilkin mənasını qoruyub saxlayan bu sözdə böyük hikmət vardır. İndi də bəzi bölgələrdə gənclərimiz ən hörmətli şəxsə, ataya «dədə» deyərək müraciət etməklə Dədə Qorqudun adını yaşadırlar. Bu, Dədə Qorqud ruhuna, şəxsiyyətinə böyük hörmətin, onun qədirlən xalqımızın yaddaşında əbədi yaşamasının bariz nümunəsidir. Qeybdən xəbər verən Dədə Qorqudun sözü, əməli düz olduğu üçün istəkləri yerinə yetir, el-oba ona müqəddəs bir insan kimi yanaşır. Dədə Qorqud hər boyda mənalı sözlər söyləyib oğuzlara yol göstərir. Oğuz gəncləri Dədə Qorqudun müdrik sözlərindən mənəvi güc alır, həyatda düzgün yol seçməyə qadir olur.

Dastandakı oğuz igidləri vətənpərvər, ölümdən qorxmayan, torpaq, el şərəfini, vətən namusunu hər şeydən uca tutan qeyri-adi gücə malik insanlar kimi təsvir edilir. Əsərdə "dəli" sözü də maraqlıdır. Burada dəli igid, cəsur, qoçaq insan mənasındadır. Dəli Domrul, Dəli Qarcar, Dəli Qondaz, Dəli Budaq öz igidliyi, düşmənlə döyüşdə göstərdiyi mərdlik, şücaətlə seçilir. Bu sözün işlənmə məqamı sonralar daha da genişlənmiş, Koroğluya qoşulan bütün el igidləri dəli adlandırılmışlar. Dilimizdə müasir dövrdə də "dəli" sözü ilkin igid mənasını qoruyub saxlamaqdadır. Dəliqanlı, dəli-dolu adam, dəlicəsinə, dəlisov və s. sözlərdə igid mənası hələ də qalmaqdadır.

Oğuz igidləri yalnız at çapmağı, qılınc vurmağı, ox atmağı ilə deyil, ağılı, fərasəti ilə də düşməndən üstündür. "Dirse xan oğlu Buğacın boyu"nda Buğac buğaya fiziki güclə deyil, aqlın gücü ilə qalib gəlir: "Oğlanla buğa xeyli çəkişdilər. Buğanın iki kürəyi üstündə köpük durdu. Nə oğlan, nə buğa üstün gəlirdi. Oğlan fikirləşib öz-özünə dedi: "Bir dama dirək vururlar, o dama dayaq olur. Mən niyə bunun alnına dayaq olub dururam?" Yumruğunu buğanın alnından çəkib, yolundan atıldı. Buğa ayaq üstündə dura bilmədi, yıxıldı; təpəsi üstə düşdü. Oğlan bıçağına əl atdı. Buğanın başını kəsdi." (2, səh.15)

"Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy" dastanının ikinci boyudur. Bu boyda bəylərlə ova çıxan Qazan xanın yurdunun düşmən hücumuna məruz qalmasından söz açılır. Qazan xan evinin, yurdunun dağıldığını biləndə düşmən üzərinə tək getmək qərarına gəlir. Lakin əsərdə xalqın sadə nümayəndələrini təmsil edən Qaraca Çoban da ona qoşulur, öz elinin başçısını heç vəchlə güclü düşmən üzərinə tək getməyə qoymur.

Salur Qazan oğuzların adlı-sanlı sərkərdəsi kimi öz cəsarətini, döyüş hünərini göstərir. O, döyüş zamanı düşməni Şöklü Məliki məhv edir, elin-obanın intiqamını alır. Lakin boyda Salur Qazanın düşməni humanist münasibəti də diqqəti cəlb edir. Belə ki, o, silahı yerə qoyub döyüşü dayandıran, mərhəmət diləyən düşməndən intiqam almır, qaçanı qovmur, "aman" deyərək öldürmür.

Boysa Uruz və üç yüz igid oğuz gənclərini təmsil edir. Onlar özlərindən qat-qat güclü, təcrübəli düşmənlə qarşılaşır, döyüşür, əsir düşürlər. Uruzun və digər Oğuz gənclərinin əsirlikdə özlərini ləyaqətlə aparması, Boyu uzun Burla xatunu düşmənin tanımaması üçün ölümə hazır olması ən təsirli səhnələrdəndir.

Uruz onun öldürüləcəyi ilə barışa bilməyən anasına deyir: "Saqın, xanım ana! Mənim üzərimə

gəlməyəsən! Mənim üçün ağlamayasan! Qoy məni, xanım ana, çəngələ sancsınlar! Qoy ətimdən çəksinlər; qara qovurma edib qırx bəy qızının önünə aparsınlar. Onlar bir yeyəndə, sən iki dəfə ye. Kafirilər duymasınlar, səni tanımasınlar." (2, s.7)

Uruzun qeyrətli, cəsur bir oğul olduğu bu səhnədən aydın görünür. Oğulun öz anasını düşməndən qorumaq üçün ölümə hazır olması, hətta onu ətini yeməyə belə dəvət etməsi qeyri-adidir, bəlkə də dünya ədəbiyyatında təsadüf edilməyən bir hadisədir. Lakin oğuzların mənəvi dəyərlərə bağlılığını göstərmək baxımından səciyyəvidir, inandırıcıdır. Bu, dastanda bədii cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Qaraca Çoban düşmənlə qanlı çarpışma-da əməkçi xalqı, sadə zəhmət adamlarını təmsil edir. O, öz gücü, qüdrəti ilə xalqın məğlubedilməzliyinin, əzm və mətanətinin təcəssümüdür. Bu nəhəng qəhrəman xalqın mənafeyini hər şeydən üstün tutur. Qaraca Çoban ağıllı, bacarıqlı, tədbirli bir insandır. Düşmənin onu qəfil yaxalaya bilməməsi heç də təsadüfi deyil. Əgər Salur Qazan arxayınçılığa yol verib, yurdunun yağmalanmasına zəmin yaradırsa, Uruz uç yüz igidlə gəncliyinə, təcrübəsizliyinə görə əsir düşsə, Qaraca Çoban ayıq-sayıqdır, ağılı, fərasəti, igidliyi ilə düşməyə ağır itki verir. Onda xalq gücü, xalq müdrikliyi, xalq mətanəti vardır.

Boyda düşmənlə döyüşdə şəhid olan iki qəhrəman da məhz sadə xalqın nümayəndəsidir. Bunlar Qaraca Çobanın qardaşları – xalqı təmsil edən Qabangüc və Dəmirgücdür. «Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy»da Salur Qazanın düşməyə müraciətində ilk növbədə əsirlikdə olan anasını istəməsi də təsadüfi deyil. Lakin Salur Qazanın niyyəti heç də təkcə anasını xilas edib geri dönmək deyil.

Qaraca Çobana dediyi aşağıdakı sözlərə diqqət yetirilsə, məsələnin mahiyyəti aydın olar: «Qaraca Çoban, qoy anamı kafirdən istəyim, at ayağı altında qalmasın». Göründüyü kimi, Qazan xan qoca anasına döyüş zamanı sədəmə toxunacağından qorxub onu aradan çıxarmaq, sonra döyüşə başlamaq istəyir.

Buradan məlum olur ki, Salur Qazan kimi bir sərkərdə arvadının, oğlunun, oğuz qızlarının, gənc igidlərin, xəzinəsinin, mal-dövlətinin düşmən əlində qalması ilə barışa bilməzdi. Lakin müvəqqəti uğurundan azğınlaşmış düşmənin bu təklifə razılaşmayacağını bilsə də, yenə də anasını istəməklə Qazan xan öz övladlıq borcunu yerinə yetirir.

Əsərdə ağıllı, saf mənəviyyətli, igid oğuz qadınlarının obrazı yaradılmışdır. Onlar Oğuz igidlərinə sadıq həyat yoldaşı, düşmənlə döyüş zamanı, çətin məqamda ox atan, qılınc çalan, at çapan mahir silahdaşdır. Dastandakı qadınlar – Dirsə xanın xatunu, Boyu uzun Burla xatun, Banuçiçək, Selcan xatun sədaqətli, gözəl ana, tədbirli, düşüncəli bir insan kimi təsvir edilir. Dədə Qorqud alqışlarında qadına, anaya verilən yüksək qiymət bir daha öz əksini tapmışdır: "Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun!"

Əsərdəki qadın surətləri Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poeməsindəki türk tayfasının gözəl, cəsur qadınlarını xatırladır. Şair İsgəndərin öz ordusu ilə qıpçaq çölünə səfəri zamanı örtüsüz, yaşmaqsız, qorxusuz-ürküsüz, sərbəst türk gözəllərini görəndə heyratə düşdüyünü təsvir edir. Qadınların yaşmaqsız gəzməsinin səbəbini soruşanda tayfanın ağsaqqalları ona deyirlər ki, əgər qadına baxmaq günahdırsa, sən qadını yox, gözlərini ört.

Örtü salmaqdan, xalqın üzünə,
Özün bir örtü çək baxan gözünə.(3, səh.260)

Təcrübə göstərir ki, dastanın tədrisi zamanı problemli suallardan, dialoq və diskussiya imkanlarından yaradıcılıqla bəhrələnməklə gənc nəsrlə xalqımıza xas olan milli mənəvi dəyərləri daha səmərəli şəkildə aşılmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. <https://lib.aliyevheritage.org/az/3277526.html>
2. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı. Bakı: Çarşıoğlu, 2004. 144 s.
3. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 552 s.